

Damián A. González Madrid i Manuel Ortiz Heras (eds.), *Violencia franquista y gestión del pasado traumático*, Sílex Universidad, Madrid, 2021, 401 pp.

L'obra que ens ocupa pot ser qualificada com un estat de la qüestió, que combina recerca i reflexió, d'un tema tant candent com és el del tractament a nivell memorialístic de la violència franquista. Aquest reeixit assaig compta amb la col·laboració de tretze especialistes, que vertebren les seves aportacions en els dos eixos que s'exposen en el títol del treball: la violència política de la dictadura i la conflictiva gestió de la memòria col·lectiva sobre un passat traumàtic. Una circumstància que els autors atribueixen a la insuficiència de les polítiques públiques en relació a la construcció d'un relat democràtic.

La violència política es tractada en els seus primers capítols, on es posa especial èmfasi en intentar desmentir un cert mantra que preval al respecte, i que faria a referència en concentrar de forma exclusiva els excessos violents de la dictadura en els seus inicis, en tant i en quant, com a element fonamental del seu funcionament, es va mantenir al llarg de les dècades, amb les corresponents mutacions i adaptacions que l'evolució històrica requeria.

Aquest apartat comença amb cinc capítols centrats en la violència física extrema que es va portar a terme en els anys de la guerra y la immediata postguerra. En primer lloc Julio Prada reflexiona respecte la necessitat de començar a construir un nou relat sobre la repressió que superi l'actual, per centrar la seva exposició en el paper de les víctimes i els botxins de la Guerra Civil. L'autor marca èmfasi en el fet de que la "memòria dels vencedors" va esdevenir la "memòria oficial" durant la postguerra, fins els canvis que es van experimentar als anys seixanta (*25 años de paz, Sección de estudios de la guerra de España del Ministerio de Información y Turismo...*), quan es va establir un nou relat més asèptic al voltant de la pregonada idea de que "*todos fuimos culpables*". Un esquema que críticament assenyala que "*La Transición y la consolidación democrática no harían otra cosa que santificar y perpetuar*". Per acabar el capítol reflexionant al voltant de quin ha de ser el paper dels historiadors en la construcció del "*nuevo relato*" sobre la Guerra Civil, la dictadura y la transició a la democràcia i quin ha de ser el paper de les víctimes, els botxins "y todos los demás" en l'esmentat relat.

A continuació els dos editors de l'obra centren la seva aportació en la repressió en l'estricta marc de Castella la Manxa entre el fracassat cop d'estat que conduí a la Guerra Civil fins el 1945, en les seves variables de presó i mort. Una violència que es va cobrar unes 12.500 víctimes, i que segons els autors comporta que "Objetivamente murieron más castellano-manchegos que vascos, catalanes o madrileños". Unes xifres contundents que son explicitades a partir de l'alt grau de politització i mobilització d'uns àmbits rurals on el desafiament al poder tradicionalment establert fou contestat amb el que és qualificat de "brutal escarmiento". El que resulta ser el capítol més llarg de l'obra, desgrana i analitza a continuació les diferents variables que permeten comprendre millor l'ampli abast de la repressió portada a terme pels franquistes, amb quadres, anàlisi de massacres y "rosario de asesinatos" concrets, així com del pas del "terror indiscriminado" dels anys bèl·lics a la disfressa de justícia castrense que es va implementar un cop acabat el conflicte, on existia un "radical desprecio a la verdad", fent esment també al paper clau de la delació en el funcionament de tot aquest entramat repressiu. Respecte als 38 camps de concentració i els nombrosos centres penitenciaris que van acollir als vençuts, es posa èmfasi en les dures condicions de vida dels mateixos, per aportar una xifra provisional de 2.352 morts producte de malalties, mals tractes (reflectits en diversos textos) i desatenció mèdica. Una situació de la que no estaria exempta de responsabilitat una església que va esdevenir "un agente necesario de la justicia franquista. [Atès que] Con sus informes fueron responsables de la muerte, la prisión o la ruina de muchos hombres".

Els dos capítols següents obren la perspectiva de gènere en el conjunt de l'obra en l'àmbit de Castella la Manxa. L'aportació de Mélanie Ibáñez es centra en la immediata postguerra amb una voluntat explícita de respondre al "qué, quiénes, por qué, cómo". És a dir "cartografiar, trazar contornos de la represión femenina", que segons l'autora fou objecte d'una doble vessant: la política i la de gènere, i que afectà al 10% del total de les víctimes. Una repressió que sovint "adquiría unas formas poco visibles". Una violència encoberta que amaga formes de càstig no associades al compliment d'una condemna" y que "son difíciles de historiar y sistematizar por su escassa huella documental: la violencia física que les afectó de manera singular, el ostracismo social o el uso perverso del lenguaje".

Tot seguit el capítol de María de los Llanos Pérez aporta un estudi centrat en la localitat manxega de Villarobledo, un municipi que fou objecte d'un alt grau de violència política, on la violència revolucionària que es va cobrar entre 30 i 42 morts. Una xifra que fou venjada amb més de set-cents repressaliats, un 14% d'ells, dones. Destaca en l'anàlisi el fet que "las acusaciones vertidas contra las mujeres, se escondían acciones y comportamientos que poco o nada tenían que ver con los delitos por los que se les condenó. Estos estaban más relacionados con el lugar tradicional que la mujer debía ocupar en la sociedad". És a dir, foren castigades tant per raons polítiques com culturals, al considerar que havien actuat com a "éssers perversos", que havien adoptat actituds impròpies del seu sexe al transgredir el lloc que la societat tradicionalment els hi tenia reservat

Una peça axial d'aquest entramat repressiu, el dels judicis sumaríssims, és l'eix de l'aportació d'Alfonso M. Villalta, que els qualifica de veritable farsa jurídica, atès que "no tenían nada que probar porque ya estaba todo demostrado desde el inicio". Un tipus de processos que s'establiren ja durant el conflicte com a "parapeto para no mostrar una violencia explícita", però sense que això significués que es frenessin les altres modalitats repressives que s'exercien

contra els republicans, incloent els assassinats extrajudicials. Una forma jurídica que tindria per objectiu la intimidació, el terror i l'eliminació i que magníficament sintetitzà el *cuñadísimo* al qualificar-la de “justícia al revés”. Una frase davant la qual sovint s'oblida que el delictes de rebel·lió militar només es podia aplicar a militars, però que de forma indiscriminada s'aplicà a milers de civils.

A continuació Pau Casanellas analitza les estratègies en la gestió de l'ordre públic des dels anys cinquanta fins la Transició, amb la voluntat de posar de manifest que si bé és òbvia la distància quantitativa entre els estralls repressius del règim durant la postguerra, el tarannà repressiu del mateix es va mantenir fins els seus darrers dies. I posa en alerta respecte la tendència de dotar al règim d'una cara “amable” i menys repressiva en els seus darrers anys, en tant i en quant el creixement exponencial de les mobilitzacions a la dècada dels seixanta anà acompanyada d'una accentuació repressiva de l'entramat repressiu franquista contra l'oposició. En el seu relat, l'autor analitza aquesta dinàmica a partir de l'òptica judicial, la pràctica policial i l'àmbit de la informació i els serveis secrets. I conclou afirmant que l'entramat repressiu i de control social establert pel franquisme “no distó en exceso del de regímenes como el nazismo, el fascismo italiano o el estalinismo”.

Per acabar el primer bloc de l'obra, Ricardo Campos centra la seva aportació sobre la *Ley de peligrosidad y rehabilitación social* de 1970, una norma centrada en la repressió de joves, homosexuals i malalts mentals i que és interpretada com una eina del règim per fer front a la contestació creixent del tardofranquisme. Una norma que venia a substituir a l'obsoleta *Ley de Vagos y Maleantes* de 1933. El text exposa els factors que van conduir des d'àmbits morals i científic-tècnics a propiciar aquest canvi legislatiu i que afectà especialment als tres col·lectius esmentats. Entre ells, els joves foren objecte d'una preocupació especial per part de les autoritats, al considerar que el que es qualificava com a “estilo europeo [...] con marcada influencia americana” conduïa a que un sector del jovent entrés amb les seves actuacions en l'àmbit del Dret Penal. En aquest àmbit s'inclouria des del gamberrisme, l'homosexualitat –que era qualificada de “plaga”–, l'hedonisme sexual, “la pasión por el rock and roll, la confusa vestimenta, las melenas o el consumo de estupefacientes”. Una llei, en , segons l'autor formava part “de la ofensiva punitiva del segundo franquismo para controlar la oposición política y la desviación de la norma” i que tingué la seva cara més fosca en l'internament de malalts mentals i homosexuals en centres penitenciaris o de reeducació. Un implementació de la llei que, segons el seu criteri, es va saldar amb un fracàs i que no seria completament derogada fins 1995.

El segon bloc de l'obra comença amb un capítol de Fernando Martínez López, actual secretari d'Estat de Memòria Democràtica, que fa una aportació valenta en la que reconeix les insuficiències dels governs socialistes del 1982-1996 en referència al reconeixement de les víctimes de la dictadura, més enllà de les reparacions merament econòmiques. A la vegada que defensa de forma argumentada el que en el moment de la redacció del llibre era l'avantprojecte de l'ara ja aprovada Llei de Memòria Democràtica. En el seu relat fa un repàs de les polítiques públiques de Memòria portades a terme a Espanya, reconeixent la manca d'una política pública integral de memòria planificada per part de la naixent democràcia. Un llast que no es començaria a superar fins l'aprovació per part del govern Zapatero de la llei de 2007. El capítol finalitza amb un anàlisi i valoració, òbviament positiu, de l'esmentat avantprojecte, avui ja llei, entès com una ampliació del “marco de actuación hacia políticas de verdad, justicia, repara-

ción y garantías de no repetición” que donés resposta a la creixent demanda social al respecte, a partir de l'eclosió del que es coneix com “la generació dels néts” traduït en una veritable proliferació d'entitats memorialistes en la societat civil.

Per la seva banda, José Babiano posa en solfa el transcendent tema de de la perpetuació de la impunitat de la que han gaudit els perpetradors dels crims de la dictadura sota l'empara de l'aparell judicial espanyol, la qual cosa ha comportat que s'hagi tancat la porta “a la investigació de tales crímenes y con ellos al procesamiento de sus autores, en los casos en que todavía viven”. Una circumstància que comporta que en “más de cuarenta años de democracia en España, no se haya producido ningún proceso global de aplicación de los derechos de verdad, justicia y reparación de las víctimas de la dictadura”. Un fet que és valorat com un veritable “vacío ético”. Al llarg de les pàgines del capítol s'exposa i analitza la inefectiva fins al moment presentació de querelles en aquest àmbit, tant a nivell espanyol com internacional, fent també esment als informes sobre Espanya dels organismes de les Nacions Unides en relació a aquesta problemàtica.

El següent capítol és obra dels editors de l'obra, i es centra en les actuacions portades a terme en l'àmbit de les fosses comunes i exhumacions, a l'entendre que les mancances en aquest àmbit és la millor forma d'entendre l'“anomalía” que pateix Espanya respecte a la gestió del seu passat. Els autors entenen que portar a terme aquest tipus d'actuacions, més enllà de consideracions de tipus humanitari, esdevé “un paso fundamental en la reconstrucción de una verdad consensuada e institucionalizada, que repare a esas miles de familias, sus historias y memorias, y que sirva de base a una imprescindible deslegitimación de la violencia sobre la que erigir un relato veraz y justo de la historia contemporánea de España”. I es posa especial èmfasi en l'anàlisi d'aquest tipus d'actuacions a Castella la Manxa, on es critica la manca de polítiques de memòria en referència a la violència franquista i les fosses comunes

El treball de Fernando Hernández Holgado es centra en l'anàlisi dels cementiris com a llocs de memòria, prenent com a punt de partida la vergonyant “desmemorització” portada a terme per l'alcalde Martínez-Almeida del monument memorial dissenyat el 2019 al cementiri madrileny de l'Almudena. Tot seguit s'exposen les iniciatives portades a terme en aquest àmbit, des de les pioneres del mateix 1978 i anys posteriors en un context molt difícil i ple d'obstacles, destacant en aquest marc la frase de monsenyor Guerra Campos al respecte: “los perros no merecen ningún recuerdo”. Aquesta primera fase d'actuacions va quedar tallada pel cop d'estat del 23-F i la inacció del PSOE quan arribà al govern l'any següent, establint-se de nou un “cerco de estruendo y silencio”. Aquest desinterès oficial es perpetuaria fins a finals de segle, fins l'emblemàtica exhumació de l'any 2000 a Priaranza del Bierzo. Llavors va començar un segon cicle sota l'impuls de diverses associacions per la recuperació de la memòria històrica, que té un recó fosc en el que l'autor anomena com l'“anomalía madrilenya”.

Per la seva part Fernando Hernández Sánchez realitza la seva aportació relacionant el contingut de la en el moment de escriure el text pendent Llei de Memòria Democràtica i la necessària actualització dels continguts curriculars a l'ensenyament en aquest àmbit. Atès que, segons el seu criteri, “la historia del presente constituye un autentico agujero negro en la formación de la ciudadanía”. En el decurs del capítol es posa èmfasi en posar de manifest tant al que no s'ensenyava a les aules com al que s'ensenyava i el que s'hauria d'ensenyar per superar l'esmentada llacuna en l'àmbit formatiu i cívic. Així es posa de manifest l'existència de

determinats temes “tabú” i del fet que els avenços que la historiografia ha realitzat al llarg de les dècades passades no s’han vist reflectits en les pàgines del llibre de text, presoners, segons l’autor, d’una sèrie d’estereotips, com la “teoria del empate moral” pel que fa referència a les responsabilitats respecte a l’esclat de la Guerra Civil. Per concloure afirmant que “Las nuevas generaciones necesitan un relato veraz y objetivo, no un edulcorado cuento de hadas”.

Tanca l’obra una reflexió d’àmbit europeu respecte les polítiques de memòria i gestió del “passat traumàtic” en el marc de la Unió Europea, que és obra de Jordi Guixé, membre de l’Observatori Europeu de Memòries. L’autor exposa les iniciatives portades a terme i les evidents contradiccions en les polítiques de memòria en determinats Estats europeus, especialment en aquells que han de gestionar un passat on estigueren presents tant el nazisme com l’estalinisme.

En definitiva estem davant d’un llibre oportú i necessari. On les diverses aportacions es complementen per oferir un marc interpretatiu que esdevé una adequada contextualització i posada al dia d’un tema candent historiogràficament i social, com és el de la violència franquista i la gestió d’un passat dolorosament traumàtic. Una obra que la podem considerar com l’altre cara d’un altre treball de referència, com fou la també obra col·lectiva *Verdugos impunes. El Franquismo y la violación sistémica de los derechos humanos* (Pasado & Presente, Barcelona, 2018). Ambdós ens recorden que, tal com assenyalava Marcos Ana, “Mucha gente dice que hay que pasar página, y yo digo, sí, però después de haberla leído”.

David Ballester Muñoz
CEDI-UAB (España)